

محمدجان اوا صالحه، مقیم اف رستم، غنی یف جمشید

آثار معماری کولاب و اطراف آن

شهر کولاب و اطراف آن از قدیمترین دوران مرکز اتحاد دولتهای حدود آسیای مرکزی به شمار می‌رفت. در باره موجود بودن محلهای قدیم شهرنشین در باختر، حفریات یادگاریهایی چون طلا تپه، مندگاک خراسان شرقی، اتین ۱۰- افغانی، داشلی ۳، جرقنتی، سرخان دریا، گانور مرغاب پایانی و... صورت پذیرفته است. بر اساس باز یافتهای باستان شناسی شهر کولاب و اطراف آن (سالهای ۱۹۹۳-۱۹۹۵، ۲۰۰۱-۲۰۰۵)، دوره های گوناگون تمدنی این منطقه معین گردید که یادگاریهای گوناگون فرهنگی را در بر دارند. در این زمینه می‌توان علاوه کرد که در این منطقه حدود صد مورد کاوش انجام شد که در نتیجه این حفریات اشیایی از دوران برنز در منطقه کولاب کشف گردید. از دیگر باز یافتهای بخاری سفالی مربوط به سده ۷-۶ میلادی است.

در دوره آغاز تمدن در این منطقه در حدود باختر شمالی، مدنیت قبل از شهرنشینی شکل گرفته بود. کولاب در منطقه بزرگ تاریخی در میان فرهنگهای منطقه باختر شمالی، تخارستان و ختل قرار داشت و تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غنی آنها قرار گرفت. در حدود کولاب و اطراف آن یادگاریهای معماری دوره های گوناگون باقی مانده اند که بخش زیاد آنها تحت حفاظت هستند.

تحلیل تاریخی و معماری یادگاریها (قصر حکیمان در هلبوک، شهرک دارای مجسمه ها از سده های ۱۰-۱۱ در روستای صیاد، مقبره میرسید علی همدانی در شهر کولاب منسوب به سده های ۱۴-۱۶، سلسله معماریهای سده های ۱۱-۱۶ شاه خاموش در روستای

لنگر، سلسله مزارها، مسجدها و مدرسه سده ۱۹ و آغاز سده ۲۰) شهادت می‌دهند که در زمانهای قدیم و سده‌های میانه منطقه رشد روزافزون، مرکز تشکل سنتهای معماری و نقاشی به شمار می‌رفت که از آن مکتبهای دیگر معماری و نقاشی تمام منطقه آسیای مرکزی استفاده برده‌اند.

شهر کولاب در فاصله ۲۰۰ کیلومتری از قسمت جنوب و شرق پایتخت تاجیکستان در ساحل دریای یاخسو، در دامنه رشته کوه حضرت شاه جایگیر است. از همین منطقه طی صدها سال راه کاروان از هند و افغانستان امروزه می‌گذشت. در نتیجه در سده‌های میانه کولاب با تاریخ و فرهنگ غنی خود به یکی از شهرهای بزرگ منطقه ختلان تبدیل یافت. در اینجا مقبره میرسید علی همدانی واقع است که ما نقل خود را راجع به آثار معماری کولاب و اطراف آن از همین مقبره آغاز می‌کنیم.

طرح زیبای این بنای قدیمی از دور در بین محل باشکوه مرکز شهر کولاب در احاطه چنارهای کهنسال و گلزار که به آثارخانه تاریخ و کشورشناسی ولایت نزدیک است، نمایان می‌شود. بنای مقبره و اطراف آن مرکب و مکمل به نظر می‌رسد. در این مقبره زحمت ترمیمکاران معاصر به خوبی احساس می‌شود که سالهای ۱۹۷۴-۱۹۷۹ به ترمیم این بنا مشغول بودند. این کار را متخصصان باتجربه مخصوص علمی و ترمیمی وزارت فرهنگ تاجیکستان تحت سرپرستی معمار ه. رحمت‌اللهاف انجام دادند. این کار دشوار از روی طرح علمی ترمیم بنا که از جانب معماران س.گ. کمیلپیتسکی و آ.ا. مکوخ آماده شده بود، صورت گرفت. کارگران و استاد‌های محلی کوشیده‌اند که سیمای قبلی این بنای مهم را تجدید سازند. عالمان همچنین در بررسی این یادگاری سهم خود را گذاشته و به این واسطه صفحه‌ای از تاریخ کولاب عصرهای میانه باز نمودند.

در این مکان پسر او محمد ابن سیدعلی نیز به خاک سپرده شده است. موافق نقل و روایتها در این بنا همچنین خواهران او ماه خراسانی، آفتاب پنهانی و نیز ده تن از اسلاف او دفن شده‌اند. در این مقبره همچنین شاه طالقانی یکی از شیوخ شهر طالقان افغانستان کنونی که زمانی نگهبان مقبره و مسجد بود، خوابیده است.

در قسمت جنوب غربی این موضع قدیم ۲۰ متر دورتر از مقبره، جایگاهی در احاطه گل و چنارها بلند واقع است که در روی آن سنگ زیبایی سفته شده مرمر قرار دارد که روی آن با خط زیبای عربی زینت یافته است. این تخته‌سنگ صیقل‌خورده که حدود یک تن وزن دارد، موافق روایت‌ها از هندوستان به وسیله فیل به کولاب آورده شده است. از روی معلومات تاریخ در مسجد همدانی مدرسه‌ای موجود بوده که در آن بیش از ۱۰۰ طلبه تحصیل می‌کرده‌اند. در جوار این یادگاری، ویرانه‌های حجره‌های طلاب و خادمان مسجد و مزار یافت شده‌اند.

ساخت و ترکیب و اندازه خود بنا خیلی عجیب است. این بنا دارای پیش‌طاق و گنبد است. هشت حجره پیش‌طاق و گنبددار تو در تو در این بنا جا دارد. همچنین دو تیر به شکل عمودی خوابیده در اندازه ۲۳/۸۰ به ۲۰/۵۰ نمای ظاهری را تشکیل می‌دهد. نمای اساسی بنا مطابق نمای سمت جنوب و شرق آن است.

بنا از خشت پخته در اندازه ۲۳×۲۳×۴-۵ سانتیمتر ساخته شده و دیوارها با گل و گنبدها با گچ اندوده شده‌اند که هنگام ترمیم احیا شدند. مطابق گفته یکی از محققان به نام ول. وراشینیه انداوه از سه لایه عبارت است: کاهگل، گل درشت خاکستری و لایه سفید بالایی. نمای اساسی کاملاً اندوده شده و در نماهای دیگر تنها پیش‌طاق موجود بود.

در نمای جنوب و شرقی این بنا به سه گذرگاه ژرف ارگ مانند بر می‌خوریم. در داخل ارگ‌ها به واسطه سه خط اندوده سطح دیوارها به حاشیه‌های برابر گوشه تقسیم شده‌اند. خود پیش‌طاق چندان به نظر نمایان نیست، یعنی به زور از همواری نما به چشم می‌رسد.

در طول ۱۵ سال اخیر استقلال جمهوری تاجیکستان آرامگاه و محیط اطراف آن دو بار نوسازی گردید. آخرین نوسازی مربوط به بالاپوش بنا بود که بر اثر آن آرایش نیم‌احرام در دو نمای آرامگاه، حجره زیبای چوبین کنده‌کاری بالای گور، پیشطاق نمادین ورودی به صحن آرامگاه و گنبد‌های زرین در استوانه‌های نسبتاً بلند (انجام یافته در سال ۲۰۰۵) به وجود آمدند. هنگام آبادانی حدود این قطعه یکی از جالبترین یادگارهای کولاب کشف گردید که راجع به آن در بالا یادآور شدیم. همچنین آتشدان سفالین بزرگی کشف شد که سنه بنیاد آن را عالمان و محققان به عصرهای ۶-۷ میلادی نسبت می‌دهند.

آرامگاه میرسید علی همدانی نمونه نادر معماری می‌باشد که در خود هم خصوصیت‌های سنتی و قدیمی معماری، طراحی و هم بازمانده‌های اصول‌های معماری مراکز پیشرفته فرهنگی آسیای میانه را در بر دارد.

خانه‌های اقامتی شهروندان ثروتمند اواخر سده‌های ۹-۱۱ واقع در دشتهای ختلان دوره قرون وسطی در هلبوک و صیاد از طریق حفاری بازیافت شده‌اند. این خانه‌ها طرح مستطیل یا مربع داشته از نگاه اندازه تغییر می‌یافتند. نمونه خاص چنین منزلها حفاریات غ غلام‌اف در صیاد می‌باشد. اندازه این خانه ۵۰×۵۰ بوده دارای صحن مربع می‌باشد که در اطراف آن اتاقهای مستطیل ساخته شده‌اند. صحن آن آجر فرش است که نقش‌دار چیده شده‌اند. دیوار اتاق‌هایی که رو به سوی صحن می‌باشند، با کنده‌کاری آرایش یافته‌اند. قسمت نسبتاً آراسته، جاذب جنبی بنا می‌باشد که در آن اتاق مرکزی با آرایش‌های کنده‌کاری فراوان دیوارها سلسله‌رنگ‌های سفید و آبی جدا شده‌اند.

مجتمع دوم قصری است که از خشت خام بنیاد شده است. در این بنا هم شکل و طرح مربع (۵۶×۵۶) با صحن مستطیل در مابین (۴۳×۳۹ متر) در احاطه اتاقهای مستطیل ۶×۳ متر می‌باشد. احتمال می‌رود که معماران ختلی طرح بنای آن را ریخته باشند.

معماری بناهای قصری سده‌های ۱۰-۱۱ باختر شمالی را می‌توان از طرح مجتمع قصری در حدود شهرستان هُلبوک آشکارا دید که در آن ابتدا سی قسمت طراحی را داشته است. نمای بیرونی این قصر دارای مناره‌های گرد با دیوارهای مربع است که قلعه‌های مستحکم بزرگ را به خاطر می‌آورد. اندازه دیوارهای خارجی پاخته‌ای از روی نقشه ۸۰×۸۸ متر می‌باشد. در مرکز صحن با آجر پخته فرش شده، در حاشیه‌های آن اتاقهای مستطیل توسط دروازه‌ای به ایوانی ستون‌دار مرتبط می‌شود. دیوارهای قصر با گچ کهنه کاری شده، با تکنیک سطحی اجرا شده است. همچنین نقاشی روی دیوار در یکی از دالانهای اتاقها موجود است که تصویر نوازندگان رباب دوتار و کمانچه می‌باشد.

زیربنای قصر ابتدا خشت خام بوده که پس از آتش‌سوزی در سده ۱۱ با آجر پخته روپوش شده است. در طول سده‌های ۱۱-۱۲ این قصر چندین بار از نو بنیاد و مرمت شده است. طرح اساسی آن را صحن وسیع مرکزی که با دالانهای ستون‌دار احاطه شده بودند، تشکیل می‌داد. صحن مرکزی در گرد خود ساختمانهای رواقدار با گنبد در مرکز داشته، شامل تالارهای ستون‌دار، ساختمان‌های دارای صحن و ایوان، مسجدها، حمام نه چندان بزرگ، قسمت درآمدگاه صحن، دیوارهای تدافعی بیرونی با مناره‌هایی گرد بوده است. در بناها و ایوان‌های هر دو قصر نقشهای هندسی و نباتی، تصویرهای برجسته حیوانات عجیب و غریب، پرنده و درندگان اساطیری یافت شده است.

خصوصیت جالب این قصر مربوط به پیشطاقی آجری است که با کتیبه‌های «کوفی» آرایش یافته است. این کتیبه بر روی آجر پخته کهنه کاری شده است. ارتفاع آن ۱۳/۲۵ متر، عرض ۸/۶ متر و ضخامت دیوار ۲/۸۵ متر می‌باشد.

یکی از پیشطاق‌های مهم منطقه کولاب مزار شاه خاموش در روستای لنگر کلان می‌باشد که آن را محققان به سده‌های ۱۱-۱۲ و تکمیل آن را مربوط به سده‌های ۱۶-۲۰ نسبت می‌دهند. این مجتمع یکی از آثار معماری است که بنای اولیه آن در اواخر سده ۱۱ و

اوایل سده ۱۲ با به این محل آمدن امام سید میر حسن شاه ملقب به خاموش آغاز یافت. در ابتدا دخمه‌های زیرزمینی از آجر پخته به وجود آمد که در سده‌های ۱۵-۱۶ مقبره‌ای همراه با عبادتگاه از آجر پخته بنا شد. بعدها آرامگاه چندین بار دگرگون و با عنصرهای معماری ناچیز تکمیل داده می‌شود.

در عین حال، مزار شاه خاموش بنایی است مستطیل شکل (۸×۱۲ متر) از آجر پخته با پیشطاق ورودی وسیعی رو به جانب شرق. در پیشطاق دو قلعه گنبدمانند در کنج‌ها جدا شده قرار دارد که در بین آنها آرامگاهی دارای دو طاق نیزه‌شکل از آجر خام ساخته شده است. از روی نقشه آرامگاه از دو حجره، مسجد و مرقد عبارت است که در زیر آن دخمه‌ای مربوط به سده‌های ۱۰-۱۱ موجود است. زیارتخانه (۶×۳ متر) با گنبد پوشیده شده است. گورخانه از نگاه نقشه مربع با اتاق ارگ‌دار از دو جانب وسیع شده است. یکی از گنبدها به هشت‌ضلعی خشتی تکیه می‌کند. در اواخر سالهای ۱۹۸۰ ز.ب. حسن‌اف و ل.گ. سمایلیک متخصصان مرمت آثار تاریخی وزارت فرهنگ جمهوری تاجیکستان در اطراف یادگاری ۱۰ دخمه دیگر از آجر پخته را کشف نمودند که به عصرهای ۱۱-۱۳ متعلق‌اند. یکی از دخمه‌ها نام «سلطان سنجر» را داشته، مابقی گمنامند.

آثار معماری و تاریخی کولاب و اطراف آن بسیار جالب توجه‌اند که نمونه آنها خانه‌های مسکونی، مسجدها، مدرسه‌ها، ساختمان‌ها و کارگاههای تولیدی و مدنی و معیشتی می‌باشند. از قدیم‌الایام کولاب مرکز هنرهای مردمی، از جمله کننده کاری در چوب و گچ، هنر زرگری و دیگر هنرهای تزئینی بوده است. در حدود کولاب و اطراف آن وجود داشتن یادگاری‌های معماری گذشته نه آن قدر دور شهادت بر بی‌زوالی سنت‌ها می‌باشد. احترام واقعی به هنر و فرهنگ این سرزمین، با برگزاری محافل فرهنگی در ماه سپتامبر سال ۲۰۰۶ به افتخار ۲۷۰۰ سالگی شهر کولاب و تمدن آریایی گواه این ادعاست.